

ملاحظات پیرامون آموزش جغرافیا، تاریخ و مدنی

چنان که پیش تر گفتیم، گرچه برنامه‌ی درسی «مطالعات اجتماعی» از رشته‌ها و شاخه‌های گوناگون علمی بهره می‌جوید اما به‌طور کلی در مقیاس جهانی، سه رشته‌ی جغرافیا، تاریخ و آموزش‌های مدنی و شهروندی، در آموزش این حوزه‌ی یادگیری در مدارس، جایگاهی اصلی دارند.

در این جا ذکر این نکته ضروری است که اصولاً امروزه، آموزش هر یک از این موضوعات در برخی کشورهای صنعتی و دانشگاه‌های معتبر جهان، خود یک رشته‌ی تحصیلی دانشگاهی است که همه‌ساله تعدادی دانشجو در جهت کسب تخصص در آموزش جغرافیا یا تاریخ و سایر رشته‌ها تربیت می‌شوند. دیگر آن که به دلیل مباحث مفصل و گسترده‌ای که در زمینه‌ی آموزش این رشته‌ها وجود دارد، روش آموزش هریک از این موضوعات، تولید و تألیف کتاب جداگانه و حتی کتاب‌های مختلف را طلب می‌کند. لذا در این بخش با توجه به گنجایش محدود و معین این کتاب، تنها به ملاحظات عمده در آموزش این رشته‌ها بسنده می‌شود و دانشجویان می‌توانند برای کسب آگاهی بیش‌تر به کتاب‌هایی که به‌طور خاص در زمینه‌ی آموزش هر رشته نوشته شده است و هم‌چنین منابع معرفی شده در پایان این فصل، مراجعه کنند.

۱- اهمیت و ضرورت آموزش تاریخ

تاریخ در میان علوم می‌که از انسان و جامعه بحث می‌کند، جایگاهی مهم دارد و حلقه‌ی ارتباطی بسیاری از آن‌ها محسوب می‌شود. تاریخ علاوه بر ثبت و حفظ واقعیت‌ها و رویدادهای زندگی انسان در گذشته، چگونگی وقوع، تغییر و تحول و تکامل ابعاد مختلف زندگی اجتماعی از جمله فنون، حکومت، هنر، اقتصادی، معیشت و ... را بررسی می‌کند.

هر فرد در مراحل مختلف زندگی خود دارای تاریخ است. کودکان طی تاریخ فردی خود رشد می‌کنند و سپس در اجتماع نقش‌های متعددی را پذیرا می‌شوند. این مسیر به رغم دارا بودن تفاوت‌هایی با مسیری که پیشینیان طی کرده‌اند، الگوها و جنبه‌های مشترکی نیز دارد. وجوهی که هدایت‌کننده و چراغ راه آینده‌ی شخص است.

همان‌طور که پیش تر گفتیم، جامعه، زمان و مکان سه رکن اصلی درس مطالعات اجتماعی‌اند و آموزش تاریخ به‌عنوان یکی از این ارکان در دستیابی به اهداف این درس، یعنی تربیت شهروند مطلوب، نقش مهمی ایفا می‌کند. ضرورت‌های آموزش تاریخ از این دید عبارت‌اند از :

● **نقش تربیتی و هدایتی تاریخ:** یکی از موضوعاتی که در قرآن کریم به طور مکرر به آن اشاره شده است، تأمل در زندگی پیشینیان است. دین اسلام بر مبنای دستور قرآن، انسان‌ها را به دقت و تفکر در زندگی و احوال اقوامی که در گذشته می‌زیستند، فرا می‌خواند. تغییرات جامعه قانونمند است و از سنت‌های الهی (قوانین) حاکم بر جوامع پیروی می‌کند. ظهور و سقوط تمدن‌ها، پیروزی‌ها و شکست‌های اقوام و ملل و فراز و نشیب‌های جوامع، حاکی از پیروی یا عدم پیروی از سنن الهی است که در نهایت، سعادت و نیکبختی انسان‌ها یا فساد و هلاکت را به ارمغان می‌آورد.

امام علی (ع) در وصیت خود به فرزندش امام حسن مجتبی (ع) می‌فرماید:

«فرزندم، من گرچه در زمان‌های گذشته با مردان پیشین نبوده‌ام اما تاریخ زندگی آن‌ها را مطالعه کرده و از آن استفاده‌های فراوان برده‌ام؛ طوری که گویی با گذشتگان زندگی کرده‌ام».

توجه به تاریخ و آنچه بر گذشته‌ی یک جامعه رفته است، نسل حاضر را به عبرت‌آموزی سوق می‌دهد و از تکرار اشتباهات برخوردار می‌دارد. یک جامعه بدون وجود خاطرات و مجموعه‌های به یادگار مانده از گذشته، نمی‌تواند درباره‌ی آینده پیش‌بینی و تصمیم‌گیری کند.

● **تکوین و تقویت هویت ملی:** تاریخ، ثبت موفقیت‌ها، فداکاری‌ها و پیشرفت‌ها در عرصه‌ی علم و فرهنگ و هنر و تلاش‌های یک ملت برای رسیدن به آرمان‌هایشان است. آموزش تاریخ از طریق ارتقای معرفت دانش‌آموزان نسبت به فرهنگ و تمدن کشور و مفاخر، شخصیت‌ها و بزرگان که در آن کشور ظهور کرده‌اند، به بازایی هویت ملی و احساس تعلق نسبت به سرزمین می‌انجامد. دانش‌آموزان درمی‌یابند که بسیاری از پیشرفت‌ها و دستاوردهای کنونی، حاصل تلاش‌ها و فداکاری‌های نسل پیشین است و این نسل نیز باید به آن‌ها بیفزاید. آموزش تاریخ هم‌چنین با تکیه بر تاریخ مشترک، قابلیت وحدت‌بخشی و ایجاد انسجام میان اقوام و خرده‌فرهنگ‌هایی را که در قلمرو یک کشور زندگی می‌کنند، دارد و موجب خودباوری و انسجام اجتماعی می‌شود.

● **پیش‌بینی آینده و گسترش افق دید انسان:** از طرق آموزش تاریخ، انسان‌ها به درک تحولات مختلف زندگی انسان‌ها در عرصه‌های گوناگون تأمین معیشت، فناوری، هنر و فرهنگ نایل می‌شوند. فراگیرندگان با درک صحیح و مناسب توالی روندها و فرایندها در طیّ زمان، به تدریج قادر می‌شوند که به تجسم آینده و حدس زدن درباره‌ی آن روندها و فرایندها بپردازند.

در آموزش تاریخ باید مهارت این که دانش‌آموزان به جای نگاه ایستا به موضوعات به تغییر ابعاد مختلف پدیده‌ها در آینده بیندیشند، پرورش داده شود. تقویت مهارت پیش‌بینی و آینده‌نگری بر توان تصمیم‌گیری مناسب اثر می‌گذارد.

● **حفظ میراث فرهنگی :** حفاظت و مراقبت از دستاوردها و میراث فرهنگی، زمانی میسر می‌شود که افراد درک صحیحی از ارزش و اهمیت این میراث داشته باشند. آموزش تاریخ می‌تواند فراگیرندگان را با ارزش میراث فرهنگی و ضرورت حفاظت از آن‌ها آشنا کند و در آموزش این مسئولیت شهروندی نقش مهمی ایفا کند.

۲- آموزش سنتی و آموزش جدید تاریخ

در یک دوره‌ی طولانی و حتی تاکنون، آموزش تاریخ در بسیاری کشورها و از جمله کشور ما، به‌طور سنتی انجام می‌گرفته است. در آموزش سنتی، تاریخ به‌صورت توصیفی^۱ یعنی شرح رویدادها، اشخاص بزرگ و قهرمان‌ها، جنگ‌ها و وقایع ارائه می‌شود. در این روش با به‌کارگیری روش‌های مختلف، تلاش می‌شود اطلاعات تاریخی به حافظه‌ی دانش‌آموزان منتقل شود و در ارزش‌یابی‌ها نیز همان اطلاعات از دانش‌آموزان باز پرس گرفته می‌شود.

این نوع آموزش موجب می‌شود موضوعات تاریخی به‌صورت پراکنده و انتزاعی به ذهن فراگیرندگان منتقل و در زمانی کوتاه نیز از ذهن آن‌ها محو شود و به دلیل آن که با زندگی دانش‌آموز پیوند نمی‌خورد، نه تنها موجبات اثربخشی، ایجاد نگرش تاریخی، تعلق، هویت‌یابی و احساس مسئولیت نسبت به میراث فرهنگی را فراهم نمی‌آورد بلکه حتی ممکن است موجب ملالت، خستگی و بی‌علاقگی به این درس شود.

امروزه، این نوع آموزش در برخی کشورها تحول اساسی پیدا کرده است و در رویکردهای جدید، موضوعات مختلف و مفاهیم جدیدی ذیل عنوان آموزش نوین تاریخ مطرح شده و روش‌های متنوعی نیز برای آموزش آن‌ها ابداع شده است. در رویکردهای جدید، معلم نقش تسهیل‌کننده دارد و دانش‌آموز محور و مبنای اصلی قرار می‌گیرد و سعی می‌شود تا در حد امکان، خود به اهداف نایل آید.

۲-۱- رویکردهای جدید در آموزش تاریخ

● دانش‌آموزان به استفاده و واریسی منابع اولیه و ثانویه، و تفسیر و تحلیل شواهد و مدارک مربوط به گذشته ترغیب می‌شوند و مهارت‌های مذکور پرورش داده می‌شود؛

^۱- Descriptive

● دانش‌آموزان به اظهار نظر، قضاوت، نقد رویدادها و موضوعات، و واکنش شخصی نسبت به موضوعات گذشته دست می‌زنند؛

● دانش‌آموزان به فهم زندگی اجتماعی و تحولات آن - نه صرفاً موضوعات سیاسی - از طریق بررسی و درک چگونگی زندگی مردم در ازمه‌ی مختلف، معیشت و داد و ستد، زبان، هنر و دین، قانون، معماری و سایر عناصر فرهنگی ترغیب می‌شوند؛

● دانش‌آموزان به بررسی پدیده‌ها و تغییرات و تداوم‌ها در مقیاس زندگی فردی، خانوادگی و فامیلی مدرسه و اجتماع محلی می‌پردازند. مطالعه‌ی اندیشه‌ها و عقاید، نظام‌ها، ابزار و وسایل محیط زندگی دانش‌آموز و فرایند تحول و تکامل آن‌ها و همچنین مطالعه‌ی تاریخ محلی بسیار مد نظر قرار می‌گیرد و دانش‌آموزان به تجسم آینده و پیش‌بینی براساس روندها ترغیب می‌شوند؛

● از رسانه‌های متنوع چون فیلم‌ها، کتاب‌های مرجع، اسلایدها و روش‌های سودمند چون وسایل جدید چون رایانه به حدّ کافی استفاده می‌شود.

البته موارد فوق از طریق حاکمیت رویکرد کاوشگری به نحو مطلوب‌تری قابل حصول است و در هریک از بندهای فوق، پرسشگری و طراحی سؤالات کلیدی و سپس جست‌وجو برای پاسخ در قالب فعالیت‌های یادگیری محور کار قرار می‌گیرد.

در زمینه‌ی بررسی شواهد و مدارک، دانش‌آموزان - برای مثال - به حجاری‌ها یا تصاویر کنده‌کاری شده در ادوار مختلف تاریخی، سکه‌ها، نقاشی‌ها، خاطرات و سفرنامه‌ها، متون تاریخی و نظایر آن ارجاع داده می‌شوند تا در قالب فعالیت‌های فردی یا گروهی برای دستیابی به اهداف و پاسخ به سؤالات کلیدی، اطلاعات موجود در این شواهد و مدارک را بررسی، طبقه‌بندی و تفسیر کنند.

برای مثال، می‌توان از دانش‌آموزان خواست که درباره‌ی نقوش بر جای مانده بر مبنای تخت جمشید که انعکاسی از نحوه‌ی لباس پوشیدن، مراسم و جشن‌های مربوط به آن دوره است، بررسی کنند یا برخی اشیاء و وسایل زندگی قدیم را مثلاً از پدر بزرگ‌ها و مادر بزرگ‌ها به امانت بگیرند و درباره‌ی کارکرد آن‌ها و تحولشان در طیّ زمان بحث کنند. با مطالعه‌ی مدل‌ها و ماکت‌ها یا تصاویر، نقوش روی سکه‌ها و چهره‌ی شاهان، سرداران و سربازان یا رویدادها می‌توانند بر نوع لباس، سلاح‌ها و حتی برخی فرهنگ‌ها و باورهای آن دوره وقوف یابند و به تفسیر نماد (سمبل)‌ها و علائم مربوط بپردازند.

دانش‌آموزان با استفاده از اطلاعاتی که عکس‌ها و مدل‌ها در اختیار آن‌ها می‌گذارند، می‌توانند درباره‌ی معماری ساختمان‌ها و شهرها در دوره‌ای خاص نظر بدهند و بگویند مردم آن دوره از چه مصالحی برای ساخت بناها استفاده می‌کردند.

نتیجه‌ای که از این مبحث می‌توان گرفت این است که برخلاف آموزش سنتی تاریخ که در آن، رشته‌ی تاریخ به‌عنوان یک رشته‌ی علمی برجسته می‌شود و از دانش‌آموزان انتظار می‌رود در این رشته تخصص و تبحر پیدا کنند، آموزش جدید تاریخ به دنبال کسب «سواد تاریخی»^۱ است. منظور از سواد تاریخی این است که به جای آن که از دانش‌آموزان انتظار داشته باشیم رویدادها و اسامی و وقایع زیادی را به ذهن سپرده باشند و در هر زمان به یاد بیاورند، بخواهیم که آن‌ها به فهمی از تاریخ دست یابند. اگرچه فهم تاریخ نیز بدون مرور رویدادهای تاریخی امکان‌پذیر نیست اما در این جا در واقع در اولویت قرار می‌گیرد.

دست‌یابی به «سواد تاریخی» بر این دیدگاه استوار است که تاریخ یک درس نیست که فقط افراد در دوره‌ی مدرسه و دبیرستان مجبور به مطالعه‌ی آن باشند بلکه فهم گذشته، بخشی از زندگی هر فرد در سراسر زندگی‌اش و ضرورتی برای هر شهروند آگاه و مسئول در دنیای امروز است. دانستن آن‌چه در گذشته رخ داده، توانایی فراهم آوردن اطلاعات درباره‌ی گذشته از منابع مختلف، توانایی تجزیه و تحلیل اسناد، شواهد و مدارک، فهم زبان تاریخ و مفاهیم اصلی تاریخی و توانایی برقراری ارتباط میان گذشته با زندگی امروز و دنیای امروز از عمده‌ترین ارکان «سواد تاریخی»^۲ اند.

۳- ملاحظات اساسی در آموزش تاریخ

۳-۱- آموزش تفکر کرونولوژیکی

وقایع و تحولاتی که در تاریخ مورد بحث قرار می‌گیرند، گاه به‌طور هم‌زمان وقوع می‌یابند و در غیر این صورت، وقوع آن‌ها نسبت به هم دارای تقدم یا تأخر زمانی است. برای مثال، گاه ممکن است در روز وقوع یک جنگ یا انعقاد یک قرارداد، شخصی از دنیا رفته باشد که در این صورت، این دو رویداد با هم در یک زمان، در تاریخ ثبت می‌شوند اما وقتی گفته می‌شود هجرت پیامبر اسلام (ص) در سال سیزدهم بعد از بعثت اتفاق افتاد یا غزوه‌ی بدر در سال دوم بعد از هجرت رخ داد، در این جا زمان وقوع سه رخداد نسبت به هم هدف شناسایی قرار می‌گیرد که نمایانگر تقدم و تأخر زمانی رویدادها نسبت به هم است. دریافتن، فهمیدن و قراردادن زمان وقوع رویدادها در تاریخ «تفکر کرونولوژیکی»^۳ نامیده می‌شود. این تفکر با استفاده از چند مهارت قابل تقویت است.

الف) تمایزگذاری بین گذشته، حال و آینده: یکی از اساسی‌ترین کارها در آموزش تاریخ، توانا ساختن دانش‌آموزان به درک گذشته و حال و آینده و تمایزگذاری بین آن‌هاست. برای رسیدن به این هدف و تقویت آن باید از دو اصل حرکت از جزئی به کلی و عینی به ذهنی پیروی کرد. نخست، دانش‌آموزان به تناسب پایه‌ی آموزشی باید بتوانند بین دیروز، امروز و فردا تفاوت

ساعت شنی

قابل شوند و سپس مفهوم هفته‌ی گذشته، هفته‌ی جاری و هفته‌ی آینده را دریابند و سپس برش‌های زمانی بزرگ‌تر را از هم تفکیک کنند و با گذشته، حال و آینده تطبیق دهند. در این جهت، توجه به کار ساعت شنی، نمونه‌ی خوبی برای آموزش مفهوم گذشته، حال و آینده است. ساعت شنی هر سه مفهوم را نشان می‌دهد. بخشی از شن که از گلوگاه میانی عبور می‌کند به گذشته تعلق می‌گیرد. قسمت بالای ساعت شنی که در انتظار فرصت برای عبور از گلوگاه است، مفهوم آینده را می‌رساند و لحظه‌ی پیوستن دو قسمت ساعت شنی بیانگر زمان حال است. دانش‌آموزان درمی‌یابند که زمانی که سپری می‌شود یا پشت سر گذاشته می‌شود، گذشته نام دارد و این گذشته به ما تعلق دارد و قابل حذف نیست.

ب) درک تغییر و تحول و تداوم: فهم «تغییر و تحول» پدیده‌های مختلف تاریخی به موازات فهمیدن مفهوم حرکت زمان و پیوند حال، گذشته و آینده رخ می‌دهد. وقوع تغییر و تحول، علل، چگونگی و ماهیت تغییرات و تحولات یکی از ویژگی‌های مهم مورد مطالعه در تاریخ است. آموزش مفاهیم تغییر و تحول را می‌توان از موضوعات عینی و ملموس در محیط پیرامون زندگی دانش‌آموزان آغاز کرد.

درک گذر زمان از گذشته به حال و از حال به آینده و همچنین تغییرات در محیط پیرامون می‌تواند مبنای درک کودکان از تاریخ باشد.

«کودکان خردسال از شنیدن سرگذشت کودکی پدر و مادر خود لذت می‌برند و همواره در این باره از آن‌ها می‌پرسند. این علاقه و کنجکاوی می‌تواند انگیزه‌ای برای انجام فعالیت‌های گوناگون با محتوای تاریخ باشد؛ مثل ساختن یک آلبوم خانوادگی از عکس‌ها دوران کودکی پدر و مادر و در پی آن، عکس‌های کودکی مادر بزرگ و پدر بزرگ و مادر مادربزرگ و ... چنین عکس‌هایی را می‌توان از آلبوم‌های خانوادگی دوستان و آشنایان گردآوری کرد و سپس درباره‌ی آن‌ها از کودکان

پرسید: لباس این کودک چگونه است؟ آیا شبیه لباس توست؟ فکر می‌کنی این عکس جدید است یا قدیمی؟^۱ خانه‌ی آن‌ها چه فرقی با خانه کنونی تو دارد؟ و ... . اشیای قدیمی در خانواده مثل رادیوی قدیمی، هاون، کرسی، چراغ گردسوز، عروسک‌های دست‌ساخت، اسباب‌بازی‌های پارچه‌ای، ظروف و وسایل مسی، چراغ‌های خوراک‌پزی قدیمی، اتوی ذغالی، آب‌پاش و آفتابه‌ی حلبی یا پلاستیکی، کفش‌ها و لباس‌ها همه می‌توانند کنجکاو و دقت‌بچه‌ها را برانگیزانند و آن‌ها را به درک تغییر و تحول هدایت کنند. تغییراتی که در محل زندگی دانش‌آموز رخ می‌دهد مثل افتتاح یک فروشگاه، احداث یک پل، تغییر کاربری یک مغازه به یک فعالیت دیگر، نصب یک تلفن همگانی یا نیمکت در یک چهارراه، از جمله پدیده‌های ملموس و بیانگر تغییرات یک محله برای دانش‌آموز است.

البته قبل از همه‌ی موارد گفته شده، بهتر آن است که دانش‌آموز را به تغییرات خودش ارجاع دهیم. از او درباره‌ی میزان توانایی‌ها، رشد فیزیکی و ذهنی و نوع برآوردن نیازهایش سؤالاتی بپرسیم و او را به مقایسه‌ی خود با دوران نوزادی، سه سالگی و پنج سالگی‌اش و نظایر آن واداریم و به این ترتیب به او بفهمانیم که تغییر کرده است.

مفهوم دیگر، «تداوم» است. در ورای تغییرات فرد جامعه و محیط پیرامون، همواره چیزهایی می‌ماند و تداوم می‌یابد.

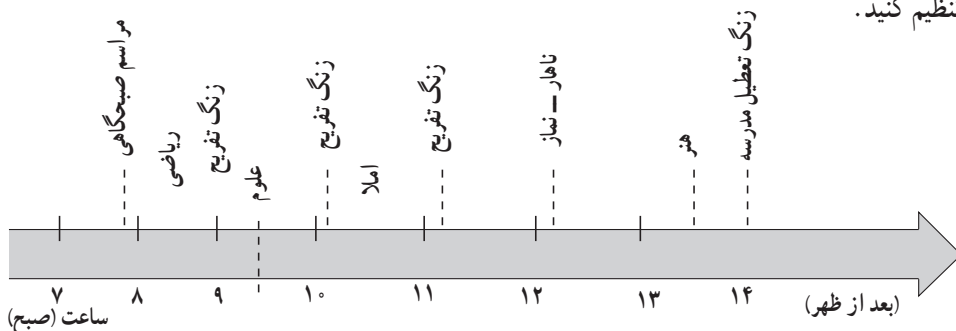
در حین فعالیت‌های مقایسه‌ای می‌توانیم از کودکان بخواهیم که ضمن توجه به تفاوت‌ها، یعنی تغییر و عوض شدن، شباهت‌های چیزهای کهنه و نو، یعنی آن‌چه تداوم یافته است، را دریابند؛ برای مثال، اگرچه شکل لباس‌ها یا خانه‌ها در طی زمان تغییر کرده است اما نیاز به خانه و لباس همواره وجود داشته است یا برخی از اجزا و عناصر لباس یا خانه‌ها همواره ثابت می‌مانند. می‌توان از دانش‌آموزان پرسید: «عکس این خانه‌ی جدید را با خانه‌ی قدیمی مقایسه کنید: این خانه چه تغییراتی کرده است؟ چه چیزهای مشترکی در هر دو خانه وجود دارد؟ (تداوم)»

درک مفهوم «تداوم» به صورت ملموس و در سطح ابتدایی موجب می‌شود تا دانش‌آموزان به تدریج، مفهوم تداوم را در تاریخ جوامع دریابند؛ برای مثال، عید نوروز یا تاریخ هجری شمسی (هجرت پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - از مکه به مدینه) نمایانگر تداوم عناصری از پدیده‌ها و رویدادهای تاریخی در زندگی امروز جامعه‌اند. درک مفهوم تداوم در مراحل پیشرفته‌تر، راه‌گشای درک مفهوم سنت‌ها و قوانین در تاریخ است.

۱- قایینی، زهره؛ گام به گام با تاریخ، دست‌نامه‌ی فعالیت‌های آموزش مشارکتی تاریخ و ادبیات با کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۵،

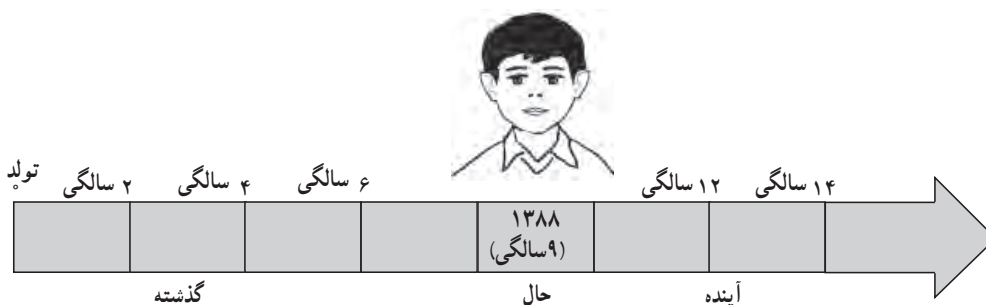

پ) خط زمان^۱: همان طور که گفتیم، برای درک زمان گذشته ما باید بتوانیم رویدادهای مختلف را برحسب نظم زمانی (از قدیمی ترین به جدیدترین) مرتب کنیم که به آن «نظم کروئولوژیکی»^۲ می گویند. یکی از شیوه های مفید برای مرتب کردن وقایع برحسب نظم زمانی، استفاده از خط زمان است. خطوط زمان ممکن است نظم رویدادها را در یک روز، یک هفته، یکسال، یک دهه، یک قرن یا تقسیمات زمانی دیگر نشان دهند؛ برای مثال، شما می توانید با کمک دانش آموزان، خط زمانی برای یک روز در مدرسه را طراحی و تولید کنید. روی یک محور افقی، آنچه را برای آن ها رخ می دهد، تنظیم کنید.

این خط زمان رویدادهای یک روز در مدرسه را نشان می دهد (تقسیمات برحسب ساعت). سپس از دانش آموزان بخواهید در هر ساعت، رویداد مورد نظر را روی خط بنویسند؛ به این ترتیب جایگاه حال، وقایع سپری شده و آینده را به آن ها بفهمانید.

می توانیم از کودکان بخواهیم خط زمانی از زندگی خودشان ترسیم کنند. برای این منظور، ابتدا خط را ترسیم می کنند و از آن ها می خواهیم تصویری از خودشان در زمان حال را روی نمودار بچسبانند.

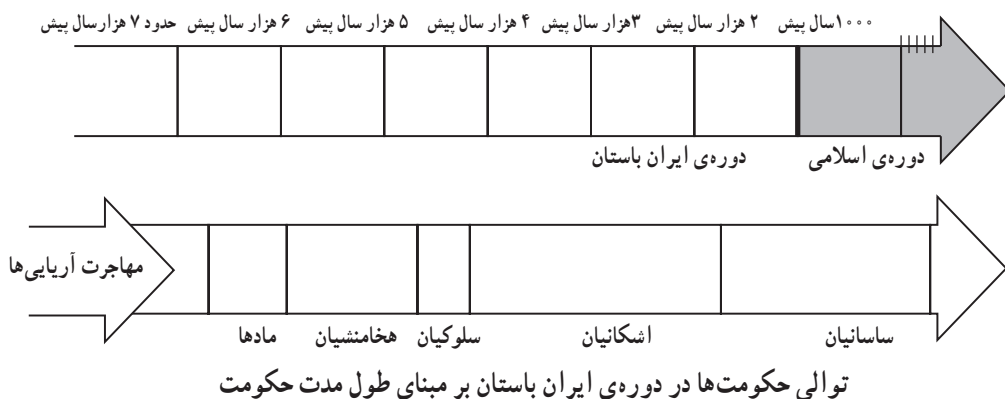

۱_ Time line

۲_ Chronological order

سپس از آن‌ها بخواهید خطّ زمان را به واحدهای مساوی که نمایانگر یکسال یا دو سال یا سه سال و ... باشد، تقسیم کنند و روی هریک از این واحدها، تصویری از خودشان را در آن سال بچسبانند یا چیزی بنویسند یا متناسب با وقایع زندگیشان در آن سال، یک نقاشی بکشند. در بخش آینده، دانش‌آموزان تفکرات خود را درباره‌ی آن‌چه در آینده برای زندگی خود پیش‌بینی و تصور می‌کنند، ترسیم یا بیان می‌کنند. این کار به پرورش خلاقیت آن‌ها کمک می‌کند.

با آشنا کردن تدریجی دانش‌آموزان با مفهوم خطّ زمان و ترسیم و طراحی آن، زمینه‌ی تقویت تفکر کرونولوژیکی و قراردادن وقایع تاریخی بر روی خطّ زمان پدید می‌آید؛ به این ترتیب می‌توان خطّ زمان‌هایی با تقسیمات قرن، هزاره و سال ترسیم کرد و مقاطع تاریخی را روی آن‌ها قرار داد؛ مثال :

تقسیم‌بندی تاریخ به دوره‌های زمانی : مورخان به منظور مطالعه‌ی آسان‌تر و دقیق‌تر رویدادهای تاریخی بر اساس نظم زمانی، تاریخ را به دوره‌های زمانی کوتاه‌تر تقسیم‌بندی کرده‌اند. ملاک تقسیم‌بندی این دوره‌ها گاه رویدادهای سیاسی، گاه دینی و گاه تحولات اقتصادی و اجتماعی بوده است و هدف اصلی از این کار، معین کردن برشی از زمان تاریخی بر روی خطّ زمان است.

در مورد ایران، ظهور و ورود اسلام به ایران را ملاک تقسیم تاریخ ایران به دو دوره‌ی قبل و بعد از اسلام محسوب می‌کنند. تاریخ دوره‌ی باستان یا قبل از اسلام خود به دو دوره‌ی اقوام و تمدن‌های اولیه پیش از ورود آریایی‌ها و تشکیل حکومت مادها به بعد تقسیم می‌شود.

برای تاریخ جهان نیز تقسیم‌بندی‌های زمانی مختلفی ارائه شده است که یکی از تقسیم‌بندی‌های معروف آن به شکل زیر است :

۱- جهان باستان (از اختراع خط تا ۳۹۵ میلادی)

۲- قرون وسطی (از ۳۹۵ تا ۱۴۵۳ میلادی)

۳- قرون جدید (از ۱۴۵۳ تا ۱۷۸۹ میلادی)

۴- قرون معاصر (از ۱۷۸۹ تا حال حاضر)

به این چهار دوره، «دوره‌ی تاریخی» می‌گویند و علت آن را وجود خط می‌دانند که موجب باقی ماندن آثار مکتوب از زندگی و افکار و عقاید جوامع بشری شده است. در مقابل، دوره‌ی بعد از اختراع خط را «دوره‌ی ماقبل تاریخ» می‌نامند. مبدأ این تقسیم‌بندی‌ها به عنوان مرز دوره‌های مذکور تحولات مهم سیاسی یا اقتصادی (نظیر انقلاب صنعتی) بوده است.

● **تقویم** : تقویم در تعریفی کلی، نظامی است که انسان برای محاسبه و اندازه‌گیری زمان طولانی و به خصوص سال و ماه اختراع کرده است؛ بنابراین، کاربرد مهم تقویم محاسبه و اندازه‌گیری دقیق زمان است. در اصطلاح نجومی، تقویم عبارت است از اصول و قوانینی که برای تقسیم و تنظیم زمان به سال، ماه، هفته و روز براساس گردش زمین به دور خورشید، گردش ماه به دور زمین و گردش زمین به دور خود، تنظیم و تدوین شده است.^۱

برای اندازه‌گیری زمان در هر تقویم باید مبدایی انتخاب شود. بدون وجود مبدأ، سنجش زمان امکان‌پذیر نیست. انسان‌ها در طول زندگی خود مبداهای متفاوتی چون مبدأ ملی، قومی، نجومی، حوادث طبیعی و غیره را به کار برده‌اند. مهم‌ترین مبدأ پذیرفته شده در میان ملت‌های جهان مبدأ دینی است که برای ما مسلمانان واقعه‌ی بزرگ هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه و برای مسیحیان، تولد حضرت مسیح (ع) است.

در دوره‌ی ابتدایی می‌توان کودکان را با کاربرد تقویم و نحوه‌ی استفاده از آن آشنا کرد و هم‌چنین مقصود و منظور از مبدأ را به آن فهماند.

از دانش‌آموزان بخواهید که تقویمی با خود به کلاس بیاورند. ابتدا از تمرین‌ها و فعالیت‌های آسان‌تر شروع کنید. از آن‌ها بخواهید روزی را که در آن هستند، در تقویم پیدا کنند. تقسیم تقویم به ماه‌های دوازده‌گانه و این نکته که روزهای جمعه و روزهای تعطیل رسمی با رنگ قرمز یا رنگ دیگری روی تقویم مشخص شده‌اند، برای آن‌ها توضیح دهید. سپس از آن‌ها بخواهید که روز، ماه و سال را مشخص کنند یا اعیاد و مناسبت‌های خاصی را در تقویم پیدا کنند یا از آن‌ها پرسید که چند روز تا روز درختکاری یا روز ۲۲ بهمن باقی مانده است. یا چند روز از اوّل مهر گذشته است؟ در محاسبه‌ی این‌ها به دانش‌آموزان کمک کنید و با مراجعه به تقویم به سؤالات پاسخ دهید. از بچه‌ها سؤال کنید: «اکنون چه سالی است؟ منظور از عدد ۱۳۸۷ چیست؟ یعنی این که ۱۳۸۷ سال از هجرت پیامبر (ص)

۱- تاریخ‌شناسی، دوره‌ی پیش‌دانشگاهی، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۸۷، ص ۱۵.

از مکه به مدینه گذشته است. شما در چه سالی به دنیا آمده‌اید؟ (۱۳۸۲) منظور از ۱۳۸۲ چیست؟ شما می‌توانید نظر آن‌ها را به سال میلادی که در گوشه‌ی سمت چپ صفحات تقویم درج شده است، جلب کنید و مبدأ سال میلادی را برای آن‌ها توضیح دهید. در ضمن، انجام محاسبات مربوط به تبدیل سال میلادی به هجری شمسی و بالعکس، در آخرین سال دوره‌ی ابتدایی و عمدتاً در دوره‌ی راهنمایی توصیه می‌شود^۱.

تقویم رسمی ایران، هجری شمسی بر پایه‌ی تقویم جلالی است که به موجب قانون تاریخ ۱۱ فروردین ماه ۱۳۰۴ هجری شمسی رسمیت یافت. این قانون پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز تثبیت شد. براساس این قانون، مبدأ این تقویم هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه است و اسامی ماه‌ها برگرفته از ماه‌های ایرانی اوستایی است.

● **برقراری رابطه و پیوند با امروز:** در آموزش تاریخ، همواره می‌توان مقایسه‌هایی میان گذشته و حال انجام داد و جنبه‌هایی از زندگی یک دوره‌ی تاریخی را با امروز مقایسه کرد؛ برای مثال، حقوق شهروندی چون آموزش، بهداشت، انتخاب دولت‌مردان، امور قضایی، حل اختلافات و دعاوی در یک دوره‌ی تاریخی با زندگی امروز مقایسه و تفاوت‌ها و شباهت‌ها و تداوم عناصر گذشته در زندگی امروز معین شود. هم‌چنین می‌توان امکانات، وسایل و ابزار و فناوری‌های مربوط به تولید، ارائه‌ی خدمات را در دوره‌های مختلف تاریخی با زندگی امروز مقایسه کرد. در این زمینه نیز می‌توان تداوم برخی نیازها یا عناصر اساسی ابزار را در زندگی امروز مشاهده و نیز ابداعات یا تحولاتی را در تاریخ زندگی ابعاد مختلف انسان‌ها که تا امروز هم‌چنان پابرجا مانده و به حیات خود ادامه می‌دهند، جست‌وجو کرد؛ برای مثال، ابداع چرخ، قنات، جشن و پایکوبی در آغاز فصل بهار، برخی مسابقات ورزشی و ... . بدیهی است زمانی که دانش‌آموزان بتوانند ردّ پای رویدادها و تحولات تاریخی را در زندگی امروز خود درک و پیوندی میان عناصر حال و گذشته برقرار کنند، از آموختن تاریخ لذت خواهند برد.

۴- آموزش بررسی و تحلیل شواهد و مدارک

تاریخ با کاوش و بررسی منابع، به‌منظور آشکارسازی رویدادهایی که در گذشته رخ داده،

۱- برای آگاهی از روش‌های تبدیل سال هجری شمسی به هجری قمری و سال میلادی و بالعکس به کتاب «تاریخ‌شناسی» دوره‌ی پیش‌دانشگاهی، ۱۳۸۸، رشته‌ی علوم انسانی، وزارت آموزش و پرورش، صص ۲۳-۳۷ مراجعه کنید.

سرو کار دارد. مورخان منابع گوناگون را گردآوری می‌کنند تا بتوانند به‌طور دقیق به بازسازی گذشته بپردازند. این منابع ممکن است مدارکی درباره‌ی اشخاص، رویدادها یا جامعه‌ای در یک مقطع زمانی باشد. ابزارها، سفالینه‌ها، جواهرات، آثار هنری و ظروف اطلاعات خوبی درباره‌ی شیوه‌ی زندگی جوامع در یک دوره‌ی زمانی خاص در اختیار ما می‌گذارند. مورخان می‌توانند به نوع غذا، لباس و مسکن، نوع اشتغال و کار، آداب و رسوم، فرهنگ و سطح فناوری (تکنولوژی) این جوامع پی ببرند. کاوش در آثار و نوشته‌های هنری چون طراحی سکه‌ها، نقوش روی دیوارها، خرابه‌ها و بقایای بناهای تاریخی، طرز فکر، اعتقادات و باورهای مردم در گذشته را نمایان می‌سازد.

به‌طور کلی، دو نوع اصلی از منابع در مطالعات تاریخی به کار گرفته می‌شوند: منابع اولیه و منابع ثانویه (دست دوم). منظور از منابع اولیه، چیزهایی است که در همان زمان مورد نظر پدید آمده است؛ برای مثال، اگر مورخی کتاب یا سنگ نبشته یا حجاری‌های مربوط به زمان خاصی را مطالعه کند، از منابع دست اول استفاده کرده است. اما چنان چه وی مثلاً کتابی درباره‌ی جرائم و مجازات‌ها در دوره‌ی صفویه را مطالعه و بررسی کند که این کتاب توسط نویسنده‌ای در دوره‌ی قاجاریه نوشته شده باشد، از منابع دست دوم استفاده کرده است.

اگر مورخی در اثر خود هم از رخدادها و مسائل زمان خود و هم از رویدادهای ادوار پیش سخن بگوید، اثر او نسبت به طرح مباحث زمان خود منبع دست اول و نسبت به مطالب قبل از زمان خود منبع دست دوم محسوب می‌شود. چنان که کتاب «تاریخ طبری» نوشته‌ی محمد بن جریر طبری را می‌توان نسبت به وقایع ایران قبل از اسلام، منبعی دست دوم و نسبت به وقایع اواخر قرن سوم، منبعی دست اول تلقی کرد.

اگرچه منابع دست اول معمولاً در مطالعات تاریخی، ارزشمندتر تلقی می‌شوند، با این حال قاعده‌ی کلی برای آن که کدام نوع منابع اولیه یا ثانویه بهترند، وجود ندارد. نویسنده‌ی یک منبع دست دوم فردی بسیار مطلع و حقیقت‌جو بوده که با دقت، واقعیات را درباره‌ی حوادث و رویدادهایی که رخ داده، آشکار و بیان کرده باشد.

کار مورخان و پژوهشگران تاریخی را از یک جهت می‌توان به کار کارآگاهان تشبیه کرد؛ زیرا آن‌ها تلاش می‌کنند با بررسی شواهد و مدارک به حقیقت موضوعاتی که در گذشته رخ داده و ردپا و آثاری از آن‌ها بر جای مانده است، پی ببرند و حقیقت حوادث را بازسازی کنند.

لذا در هر پژوهش تاریخی، نخست سؤالاتی مطرح می‌شود:

چه رویدادی و در چه زمانی رخ داده است؟ این رویداد در کجا به وقوع پیوسته است؟ چه

کسانی در این واقعه شرکت داشته و دخیل بوده‌اند؟ این رویداد چه طور و چرا رخ داده است؟

بر همین مبنا، مانند سایر پژوهش‌ها ابتدا فرضیات یا پاسخ‌های حدسی و احتمالی که از مطالعات اولیه ناشی می‌شود، توسط پژوهشگر مطرح شده، سپس برای رد یا اثبات آن فرضیات، گردآوری منابع و اطلاعات، بررسی، و تجزیه و تحلیل شواهد و مدارک، دنبال می‌شود. در این مرحله ممکن است پژوهشگر حتی فرضیه‌های خود را بر مبنای مدارکی که به دست می‌آورد، چند باره تغییر دهد.

از آن چه گفتیم چنین برمی‌آید که در آموزش تاریخ با رویکرد کاوشگری، مهارت بررسی و تحلیل شواهد و مدارک یک موضوع اساسی است. البته با توجه به سن و توان ذهنی کودکان و نوجوانان در این دوره باید به نکاتی توجه کرد؛ از جمله :

نخست آن که مهم‌ترین هدف در این زمینه در دوره‌ی ابتدایی، علاقه‌مندی و دقت در مشاهده‌ی آثار تاریخی است؛ به عبارت دیگر باید با روش‌های مختلف، نظر و توجه دانش‌آموزان را به شواهد و مدارک جلب کنیم تا سطحی از کنار این آثار نگذرند؛ برای مثال، وقتی تصویری از تخت جمشید یا یک ظرف دوره‌ی هخامنشیان در کتاب درج می‌شود باید با طرح سؤالاتی مانند «به نظر شما این نقوش چه کسانی را نشان می‌دهد؟»، «چرا آن‌ها به صف ایستاده‌اند؟»، «چه هدیه‌ای با خود همراه دارند؟»، «نام حیوانی که روی ظرف نقش بسته است، چیست؟»، «چرا نقش این حیوانات روی ظرف ترسیم شده است؟» و نظایر آن، توجه دانش‌آموز را جلب کرد و به علاوه او را به مشاهده‌ی دقیق و طرح پرسش واداشت. بدیهی است در بازدید از موزه‌ها یا آثار تاریخی محلّ زندگی، مشاهده‌ی دقیق و ایجاد سؤال از گام‌های اولیه و مهم در بررسی شواهد و مدارک به‌شمار می‌رود.

دوم آن که شایسته است بررسی شواهد و مدارک را از شواهد محیط و زندگی پیرامون دانش‌آموز شروع کنیم. در این زمینه باید به بچه‌ها بفهمانیم که مدرک چیزی است که وقوع یک پدیده را اثبات می‌کند یا نشان می‌دهد؛ برای مثال، شناسنامه مدرکی است که نشان می‌دهد ما عضو کدام خانواده‌ایم. شناسنامه نشان می‌دهد که ما به کدام کشور تعلق داریم. اسباب‌بازی‌های دوره‌ی کودکی و لباس‌های دوره‌ی نوزادی ما نشان می‌دهد که ما در گذشته در چه سطحی از رشد جسمی یا توانایی‌ها و نیازها بوده‌ایم و چگونه بدن و ذهن ما از گذشته تاکنون تغییر کرده است.

اسباب و لوازم منزل قدیمی مثل یک اتوی قدیمی، چراغ خوراک‌پزی، چراغ گرسوز، ظروف مسی، آب‌پاش، رادیوی بزرگ قدیمی و وسایلی که امروزه کاربرد خود را به دلیل پیشرفت‌ها فناوری و تغییر شیوه‌های زندگی از دست داده‌اند و معمولاً در خانه‌ی پدری‌بزرگ‌ها و مادر بزرگ‌ها یافت می‌شوند، از مدارک و شواهدی‌اند که در محیط زندگی بچه‌ها وجود دارند و تغییر و گذشت زمان را به خوبی

نشان می‌دهند و می‌توانند توسط دانش‌آموزان بررسی شوند.

آلبوم‌های عکس خانوادگی که لباس‌ها، خانه‌ها، اثاثیه و شیوه‌ی زندگی چنددهه را نشان می‌دهند از جمله شواهد و مدارک قابل دسترسی برای دانش‌آموزان اند.

بالاخره، نکته‌ی سوم آن که اصولاً گردآوری بسیاری از شواهد و مدارک تاریخی برای دانش‌آموزان به ویژه دوره‌ی ابتدایی و راهنمایی کاری بسیار مشکل یا حتی ناممکن است. در این زمینه، بر عهده‌ی مؤلفان کتاب‌های درسی، معلمان و تهیه‌کنندگان بسته‌ی آموزشی است که شواهد مورد نظر را در دسترس دانش‌آموزان قرار دهند و با طراحی فعالیت‌های مناسب از آن‌ها بخواهند این شواهد و مدارک را بررسی کنند؛ برای مثال، ممکن است مؤلف کتاب یا معلم بخش کوچکی از یک سفرنامه‌ی تاریخی را کپی کند و در اختیار دانش‌آموزان قرار دهد و از آن‌ها بخواهد به سؤال‌هایی درباره‌ی آن متن پاسخ دهند، یا تصاویری از خانه‌های قدیمی یا فیلمی از این خانه‌ها تهیه کند و نمایش بدهد و از بچه‌ها بخواهد این خانه‌ها را با خانه‌های امروزی مقایسه کنند یا مؤلف تصویری از یک سنگ نبشته یا سکه‌ی قدیمی را در کتاب درج کند یا معلم لوح یا سکه‌ی مصنوعی آن دوره را به کلاس ببرد و به دانش‌آموزان، آموزش دهد که آن را بخوانند یا تجزیه و تحلیل کنند.

شواهد و مدارک تاریخی از منابع اصلی اطلاعات یا داده‌های تاریخی محسوب می‌شوند و می‌توان برای آن طبقه‌بندی زیر را در نظر گرفت:

۱- مدارک مادی غیرمکتوب: شامل کلیه‌ی وسایل و ابزار و آلات و بناهایی می‌شوند که در ادوار مختلف تاریخی توسط بشر ساخته شده‌اند و انواع مختلف دارند؛ از جمله:

— وسایل سنگی مانند ظروف سنگی، وسایل شکار سنگی، سرنیزه، چاقو و نظایر آن که از تولیدات اولیه‌ی بشری محسوب می‌شوند؛

— سفالینه‌ها شامل ظروف سفالی اعم از وسایل مختلفی که در زندگی روزمره مورد استفاده قرار می‌گرفته یا آن‌هایی که جنبه‌ی تزئینی داشته‌اند؛

— اشیای فلزی شامل وسایل منزل، وسایل جنگی و آنچه از مس، مفرغ و آهن ساخته شده‌اند؛

— بناهای تاریخی که از مصالح مختلف ساخته شده است.

۲- مدارک مادی مکتوب: هر شیئی که بر روی آن کلمه، جمله یا عبارتی نوشته شده باشد و اطلاعاتی درباره‌ی مردم در یک دوره‌ی تاریخی ارائه دهد؛ از جمله:

— الواح گلی و سفالی که روی خشت چیزهایی نوشته شده است. این الواح به صورت خام یعنی

لوح گلی یا حرارت دیده یعنی سفال درآمده‌اند؛

— کتیبه‌ها که بر روی صفحه‌های سنگی، صخره و کوه‌ها به صورت کنده کاری وجود دارند؛

— کتاب‌های تاریخی که به قصد نوشتن تاریخ توسط مورخان در دوره‌های مختلف پدید آمده‌اند؛

— سفرنامه‌ها که حاصل مشاهدات و خاطرات سیاحان و جهانگردان از کشورهای مختلف است؛

— خاطرات، زندگی‌نامه‌ها (بیوگرافی) و نامه‌های دوستانه؛

— روزنامه‌ها که حاوی اطلاعاتی از اوضاع جامعه در زمان چاپ و نشر روزنامه در یک مقطع

تاریخی‌اند؛

— اسناد و مدارک دولتی مانند اسناد مالکیت، دفاتر مالیاتی، فرامین نصب و عزل حکام و نظایر

آن که هریک به منظور خاصی تهیه شده‌اند و اطلاعاتی درباره‌ی موضوعات و مسائل ذی‌ربط در آن

دوره‌ی تاریخی به دست می‌دهند.

۳— وسایل سمعی و بصری: شامل فیلم، اسلاید، عکس، وسایل صوتی مانند کاست و

سی دی که مربوط به تاریخ معاصر است. اگرچه به کمک این ابزار و وسایل، امکان تهیه‌ی مدارک و

شواهد تصویری از آثار و منابع ادوار قبلی نیز فراهم آمده است.

۵— تجزیه و تحلیل رویدادهای تاریخی

موضوعات تاریخی پدیده‌های پیچیده و چند لایه‌اند و با دقت و تأمل می‌توان به پیچیدگی‌های آن

بی‌برد و مفاهیم و معانی لایه‌های عمیق‌تر را دریافت.

تجزیه و تحلیل رویدادهای تاریخی، در دوره‌ی ابتدایی به دلیل توان ذهنی مخاطبان، کم‌تر میسر

است و در واقع، دوره‌ی ابتدایی و حتی راهنمایی را باید بیش‌تر دوره‌ی آمادگی مقدماتی برای فهم

تاریخ به حساب آورد؛ لذا بخش عمده‌ای از تلاش‌ها در زمینه‌ی آموزش تاریخ در دوره‌های مذکور

صرف مجهز کردن دانش‌آموزان به مهارت‌های گردآوری، مشاهده و دقت در شواهد و مدارک تاریخی

و درک مفهوم تغییر و تحول و آشنایی اولیه با تاریخ محلی و تاریخ کشور خود و رویدادهای برجسته‌ی

آن می‌شود. با این حال در این دوره نیز می‌توان یک مرحله‌ی مقدماتی برای تجزیه و تحلیل رویدادهای

تاریخی پیش‌بینی کرد.

نخست آن که موضوعات و رویدادهای تاریخی، پدیده‌های اجتماعی و در نتیجه، چند بعدی‌اند؛

برای مثال، افول صنعت یا رونق آن در یک دوره‌ی تاریخی در ایران، وقوع یک انقلاب، پدید آمدن یک بنای تاریخی مهم و نظایر آن، به عوامل متعددی بستگی داشته است؛ بنابراین می‌توان به کودکان یاد داد که هر موضوعی را از چند بعد یا زاویه بنگرند و به جای عبور سطحی از وقایع، درباره‌ی ابعاد مختلف آن واقعه فکر کنند. البته این امر با طرح پرسش‌ها و فعالیت‌های یادگیری مناسب توسط معلم محقق می‌شود.

بی‌بردن به روابط علت و معلولی میان پدیده‌های تاریخی، یکی از منابع مهم تجزیه و تحلیل موضوعات تاریخی است. هر رویداد یا موضوع تاریخی علت یا عللی دارد و پیامدهایی نیز به دنبال می‌آورد که معلول نامیده می‌شود. این معلول، خود ممکن است علل رویدادهای دیگر قرار گیرند. توجه به علل مختلف یک رویداد تاریخی مثلاً انقلاب مشروطه، در واقع نوعی توجه به ابعاد مختلف یک موضوع است که ممکن است پس از بحث و گفت‌وگو در نهایت به صورت یک نمودار ترسیم شود.

۶- استفاده از روش‌های خلاق فرهنگی – هنری در آموزش تاریخ به کودکان و نوجوانان

با توجه به سن مخاطبان دوره‌ی ابتدایی و راهنمایی و ویژگی‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان در این دوره، معلمان می‌توانند برای جذاب کردن آموزش تاریخ، فعالیت‌های خلاق هنری – فرهنگی متنوعی را متناسب با محتوای دروس، تدارک ببینند.

● اجرای نمایش‌های عروسکی، روش ایفای نقش، داستان خوانی و داستان گویی، فعالیت‌های تجسمی و بازدید، از جمله روش‌های هنری جذاب و مؤثر آموزش تاریخ در این دوره‌اند.

در بسیاری شهرها و روستاها، گروه‌هایی وجود دارند که نمایش‌های عروسکی را اجرا می‌کنند. معلم می‌تواند با دعوت از این گروه‌های هنری، از آن‌ها بخواهد شخصیت عروسک‌ها را متناسب با مضامین تاریخی طراحی کرده، به مدرسه یا کلاس بیایند و نمایش عروسکی را برای دانش‌آموزان اجرا کنند.

● نقش بازی کردن از جمله فعالیت‌های هنری است که جذابیت زیادی برای دانش‌آموزان دارد. کودکان ممکن است از میان شخصیت‌های تاریخی و رویدادهای مندرج کتاب درسی خود، موضوعی را انتخاب کنند. سپس معلم منابع کافی مانند زندگی‌نامه‌ی آن شخصیت‌ها را در اختیارشان

بگذارد و ابتدا به‌طور گروهی، نمایش‌نامه‌ای را تدوین کند و بعد دانش‌آموزان با پوشیدن لباس‌های مخصوص و در حد امکان آرایش صحنه‌ی نمایش و تدارکات لازم، به ایفای نقش می‌پردازند. پس از اجرای نمایش، ممکن است از دانش‌آموزان بخواهیم به نقد و بررسی دیالوگ‌های نمایش بپردازند. معلم می‌تواند سؤالاتی را طراحی کند و قبل از ایفای نقش توسط دانش‌آموزان، سؤالات را در اختیار آن‌ها قرار دهد و برای جلب توجه بیش‌تر دانش‌آموزان، از آنان بخواهد پس از پایان نمایش به سؤالات وی پاسخ گویند. اجرای برنامه‌ای به نام «صندلی داغ»، به گونه‌ای که یک دانش‌آموز اطلاعات کافی از یک شخصیت تاریخی کسب کند و سپس مانند او لباس بپوشد و روی یک صندلی بنشیند و دانش‌آموزان دیگر از این شخصیت سؤال کنند، نیز از روش‌های جذاب ایفای نقش است. البته لازم است که به دانش‌آموزان نیز فرصت و منابع کافی داده شود تا قبلاً درباره‌ی این شخصیت مطالعه کنند و بتوانند پرسش‌های خوبی برای سؤال از شخصیتی که روی صندلی داغ می‌نشیند، آماده کنند.

● دانش‌آموزان در این دوره بسیار به قصه علاقه‌مندند. معلم می‌تواند رویدادهای مختلف تاریخی را به‌صورت داستان دریاورد و آن‌ها را برای بچه‌ها تعریف کند یا در صورتی که کتاب‌های داستانی در این زمینه‌ها نوشته شده و در بازار موجود باشد، تهیه کند و برای قصه‌خوانی در کلاس در اختیار دانش‌آموزان قرار دهد.

شایان ذکر است که بیان رویدادهای تاریخی و پرداختن به نکته‌های عمده‌ی آن‌ها در قالب قصه، یکی از روش‌های مؤثر کتاب «قرآن کریم» نیز است و در کتاب آسمانی ما مسلمانان، سرگذشت انبیای الهی و اقوام گوناگون در قالب داستان به انسان‌ها عرضه می‌شود که بیانگر یکی دیگر از ابعاد شگفت‌انگیز این معجزه‌ی آسمانی است. خوش‌بختانه در چند دهه‌ی اخیر به ویژه درباره‌ی رویدادهای تاریخ اسلام، زندگی پیامبر اکرم (ص)، وقایع قبل و بعد از بعثت و هجرت ایشان، گسترش اسلام و زندگی ائمه‌ی اطهار (ع)، کتاب‌های داستانی بسیار خوبی برای کودکان و نوجوانان نوشته شده و به چاپ رسیده است که شایسته است معلمان در آموزش تاریخ اسلام به‌خوبی از آن‌ها بهره بگیرند.

● ساختن ماکت، تهیه‌ی لوح‌های گلی با خط رایج در یک دوره‌ی خاص، ساختن مجسمه‌ها یا اشیاء از روی نمونه‌های واقعی تاریخی، نقاشی رویدادهای تاریخی یا نمادهای حک شده بر روی آثار باستانی، از جمله روش‌های هنری و تجسمی است که علاوه بر پرورش خلاقیت و استعدادهای هنری دانش‌آموزان، بسترهای خوبی برای یادگیری بهتر تاریخ را فراهم می‌آورند.

● بازدید از موزه‌ها، محله‌ها و خانه‌های قدیمی و آثار و ابنیه‌ی تاریخی از مؤثرترین روش‌ها برای یادگیری پایدار و عمیق موضوعات تاریخی است.

۷- موزه‌ها، مکان‌های آموزشی

موزه‌ها در سراسر دنیا مکان‌هایی‌اند که از نظر آموزشی و فعالیت‌هایی که به رشد شخصیت و افزایش قدرت استنتاج و تخیل کودکان و نوجوانان منجر می‌شود، حایز اهمیت‌اند؛ به همین دلیل، موزه‌های بزرگ و معتبر جهان بخشی از فعالیت‌ها و برنامه‌های خود را برای کودکان و نوجوانان تدارک می‌بینند و در تعامل با مدارس و مؤسسات آموزشی، آن‌ها را به اجرا می‌گذارند؛ از این رو، بخش بزرگی از بازدیدکنندگان موزه‌ها را دانش‌آموزان تشکیل می‌دهند.

موزه‌ها انواع گوناگون دارند؛ برای مثال، موزه‌ی علوم طبیعی، موزه‌ی صنعت، موزه‌ی ارتباطات و ... در بین آن‌ها، موزه‌های مربوط به آثار تاریخی، از نظر استقرار کمی و کیفی، مرتبه‌ی بالایی را به خود اختصاص داده‌اند.

کلمه‌ی «موزه» از ریشه‌ی یونانی «موزیون» گرفته شده است. در یونان قدیم، معابد رب‌النوع‌های یونانی به این نام خوانده می‌شدند؛ از این رو، به مرور زمان برای هر مکانی که در آن، آثار مقدس و گرانبها نگهداری می‌شد، این کلمه به کار رفته است. خواه این آثار ارزشمند مربوط به دوران گذشته و خواه مربوط به زمان حاضر باشد.

موزه‌ها، مهم‌ترین مکان نگهداری آثار و اشیای تاریخی و گنجینه‌های آثار باستانی‌اند. سابقه‌ی تشکیل موزه‌ها برای نگهداری آثار باستانی به قرن نوزدهم میلادی بر می‌گردد. تمایل ذاتی بشر به حفظ اشیای کمیاب و گرانبها، پیشرفت‌های علمی در زمینه‌ی باستان‌شناسی و بالاخره احساسات وطن‌پرستانانه و علاقه به هویت ملی و حفظ آثار گذشتگان یک ملت، از جمله دلایل توجه جدید جوامع و حکومت‌ها به موضوع موزه‌ها بوده است.

در ایران، مهم‌ترین موزه‌ی آثار تاریخی «گنجینه‌ی ملی ایران» است که در تهران قرار دارد. در بسیاری از شهرهای دیگر کشور نیز موزه‌هایی ایجاد شده و تعداد آن‌ها دائماً در حال افزایش است. درباره‌ی آموزش تاریخ از موزه‌ها به چند نکته باید توجه کرد:

● بهتر است بازدید از موزه‌ها و علاقه‌مندی به مشاهده‌ی آثار تاریخی به والدین آموزش داده شود تا در سفرهای خانوادگی، بازدید از موزه‌ها به عنوان بخشی از سفر آن‌ها در نظر گرفته شود؛ برای مثال، اکثر خانواده‌ها به مشهد مسافرت می‌کنند. بازدید از موزه‌ی حضرت امام رضا (ع) و آستان قدس رضوی و بردن کودکان به این مکان، یکی از برنامه‌های بسیار مفید است که می‌تواند در این سفر طراحی شود.

- در دوره‌های ضمن خدمت معلمان، لازم است فرصت‌هایی برای بازدید معلمان از موزه‌های منطقه‌ای که در آن‌ها زندگی می‌کنند، آشنایی معلمان با توان آموزش نگارخانه‌ها و نمایشگاه‌های خاص، نحوه‌ی برنامه‌ریزی و آماده کردن دانش‌آموزان برای بازدید از موزه، آموزش معلمان برای برگزاری جلسات درس در موزه‌ها، و کمک به معلمان برای درک موضوعات ارائه شده در موزه‌ها، فراهم بیاید.
- ایجاد موزه‌های کودکان یا موزه – مدرسه‌ها در جذب کودکان و آموزش مناسب نقش مهمی دارند. در مراکز بازدید و موزه‌های سنتی، اشیاء در زمینه‌ای غیرطبیعی به نمایش گذاشته می‌شوند اما در این موزه‌ها، روش چیدن و ارائه‌ی آثار به گونه‌ای است که متناسب با نیازهای خردسالان و حتی والدین همراهشان طراح می‌شود؛ از این رو، حتی کم‌سن‌ترین بازدیدکنندگان نیز با احساس و نگرش جدیدی نسبت به موضوع، موزه را ترک می‌کنند.
- شایسته است که هر معلمی فهرستی از موزه‌ها و نگارخانه‌های منطقه‌ی زندگی خود را فراهم آورد و خود از قبل، بازدیدی از آن مکان به عمل آورده باشد.

۸- آموزش تاریخ محلی^۱

براساس رویکرد «محیط‌های توسعه‌یابنده» که رویکردی غالب در آموزش مطالعات اجتماعی در اغلب کشورهاست، دانش‌آموزان، نخست باید با ارکان و عناصر محیط پیرامون زندگی خود آشنا شوند و به تدریج از محیط‌های نزدیک و ملموس به محیط‌های دورتر حرکت کنند. یکی از مؤلفه‌های مهم در مکان ناحیه‌ای که افراد در آن‌جا زندگی می‌کنند، تاریخ آن مکان و منطقه است.

آموزش تاریخ محلی را می‌توان از ابتدا از فهم تغییر و تحولات ملموس‌تر و عینی‌تر در مکان زندگی دانش‌آموزان آغاز کرد؛ برای مثال، دانش‌آموزان ممکن است به مشاهده و بررسی تغییراتی که طی چند سال در محله‌ی آن‌ها به وقوع پیوسته – نظیر احداث یک راه یا یک مدرسه، تغییر کاربری یک خانه به فروشگاه، ایجاد یک پارک، نصب یک تلفن عمومی و نظایر آن – بپردازند. این بررسی‌ها بنا به فعالیت‌های یادگیری طراحی شده یا از طریق مشاهده‌ی مستقیم یا پرس و جو از بزرگ‌ترها و افرادی که در آن محله زندگی می‌کنند یا مقایسه و مشاهده‌ی عکس‌ها و تصاویری از آن مکان – که در اختیار آن‌ها گذاشته می‌شود – صورت می‌گیرد و موجب می‌شود دانش‌آموزان دریابند که مکان زندگی آن‌ها همیشه

به صورت وضع موجود نبوده و تغییراتی در آن به وقوع پیوسته است و گذشته و تاریخی دارد. کند و کاو در وجه تسمیه یا نام گذاری کوچه یا خیابان، نام محله، شهر و روستا، بازدید از خانه‌ها و مدارس قدیمی و بالاخره، آثار و ابنیه‌ی تاریخی که در یک روستا یا شهر وجود دارد، انگیزه‌های لازم را برای ترغیب دانش‌آموزان به فهم تاریخ مکان زندگی آن‌ها ایجاد می‌کند. تاریخ محلی در واقع بخش‌های جزئی تاریخ ملی کشورهاست؛ تاریخ محله، شهر، شهرستان و استان، همگی جزء تاریخ محلی محسوب می‌شوند.

بدون شک برای ایجاد تعلق، هویت و پاسداری از میراث فرهنگی که از عناصر برنامه‌ی مطالعات اجتماعی است، دانش‌آموزان قبل از فهم تاریخ ملی یا به موازات آن، باید با تاریخ محل زندگی خود آشنا شوند.

اصولاً در برنامه‌های درسی متمرکز و مبتنی بر کتاب درسی واحد، امکان و گنجایش درج آموزش تاریخ و جغرافیای محلی همه‌ی مناطق یک کشور در کتاب وجود ندارد؛ لذا معلمان بایستی به موازات و متناسب آموزش تاریخ ملی، فعالیت‌های یادگیری مناسب را برای آشنایی دانش‌آموزان با تاریخ منطقه‌ی خود طراحی کنند. بدیهی است پیش شرط این عمل، آشنایی کافی و تسلط معلم به تاریخ و جغرافیای منطقه‌ای که در آن زندگی می‌کند، است.

شایان ذکر است در آموزش تاریخ محلی، به‌ویژه در یک برنامه‌ی تلفیقی، از «جغرافیای تاریخی» که یکی از شاخه‌های دانش جغرافیاست، نیز کمک گرفته می‌شود. جغرافیای تاریخی از نظر جایگاه، فصل مشترک و حلقه‌ی پیوند و نقطه‌ی اتصال بین دو علم تاریخ و جغرافیاست.

کارل ریتز، جغرافیدان بزرگ آلمانی، می‌گوید: «جغرافیا بدون تاریخ، کالبد بدون روح است و تاریخ بدون جغرافیا، مانند انسان بی‌وطنی است که در چپ و راست حرکت می‌کند. جغرافیا صحنه‌ی تاریخ بوده و تاریخ موضوع ناشی این صحنه است.» استاد فقید دکتر حسین شکویی، جغرافیای تاریخی را این گونه تعریف کرده است: «جغرافیای تاریخی، تغییرات جغرافیایی پدیده‌های مکانی را در بستر زمان در سطح سیاره‌ی زمین یا در بخشی از آن، بررسی می‌کند.»

به عبارت دیگر، جغرافیای تاریخی علمی است که رابطه‌ی بین انسان و محیط را در زمان گذشته بررسی می‌کند. گفتنی است که برخی مورخان بزرگ خارجی و داخلی نیز در تحلیل حوادث و رویدادهای تاریخی، تأثیر عوامل محیطی را بر وقایع مورد بررسی قرار داده‌اند. چنان‌که برای مثال در ظهور و تمدن‌های اولیه در مصر و بین‌النهرین و جلگه‌ی خوزستان، حمله‌ی مغول‌ها به ایران، مهاجرت آریایی‌ها به ایران، اکتشافات جغرافیایی و پیدایش امپراتوری‌های مستعمراتی و نظایر آن، نقش مؤثر

عوامل محیطی و جغرافیایی بیان شده است.^۱

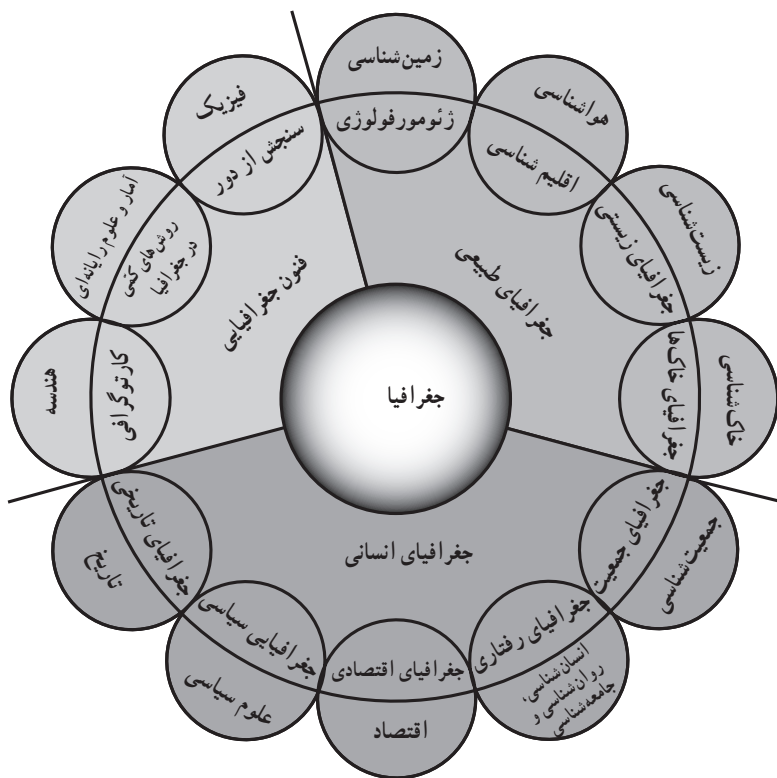
از آن چه گفتیم می‌توان نتیجه گرفت که در بررسی و مطالعه‌ی «تاریخ محلی» لازم است معلم مطالعات اجتماعی به جغرافیای تاریخی منطقه یا به عبارت دیگر، آثار عوامل جغرافیایی و محیطی بر تاریخ منطقه توجه کرده، دانش‌آموزان را به دقت و توجه به هم‌بستگی میان این دو ترغیب کند.

۹- ماهیت و قلمرو جغرافیا

جغرافیا را نخست مطالعه‌ی (Graphy) پوسته‌ی جامد زمین (Geo) تعریف کرده‌اند. سپس این تعریف در روند تکامل و گسترش دانش جغرافیا، به علم روابط متقابل انسان و محیط طبیعی و پس از آن، به بررسی و مطالعه‌ی سازمان‌یابی فضایی تغییر یافت. جغرافیای سنتی در گذشته‌های دور، به شناسایی قسمت‌های مختلف زمین و به ویژه جغرافیای طبیعی اختصاص داشت و دانش جزئی نگار و توصیفی بود که در مطالعه‌ی آن نام و نشان رودها، کوه‌ها، دریاها، راه‌ها، شهرها و اطلاعاتی مانند آن ثبت و ضبط می‌شد. بعدها جغرافیدانان، جغرافیا را علم روابط انسان و محیط طبیعی یا علم وحدت‌گرا تعریف کردند؛ این تعریف، امروز نیز اعتبار دارد. مضمون این روابط، انسان - البته انسان جمعی یا جوامع انسانی - و محیط است. در واقع، این علم از یک طرف با جوامع انسانی و از طرف دیگر با عوامل طبیعی سرو کار دارد و لذا ناگزیریم در مطالعات جغرافیایی به قلمرو و حوزه‌ی علوم اجتماعی و علوم طبیعی وارد شویم. همین امر موجب شده است که جغرافیا پلی میان علوم طبیعی و علوم انسانی و یک دانش بین رشته‌ای محسوب شود که مطالعات علوم مختلف را به کار گیرد.

۱- بیک محمدی، حسن؛ مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران، انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۷، صص ۲۰-۲۳.

شکل بالا ارتباط جغرافیا را با برخی علوم نشان می‌دهد.

این ارتباط موجب شده است که شاخه‌های گوناگون علم جغرافیا به وجود بیاید؛ به طوری که گوناگونی شاخه‌های علم جغرافیا را تا بیش از ۶۰ شاخه نیز مشخص کرده‌اند. اگرچه ممکن است این سؤال پیش بیاید که وجه تمایز شاخه‌های گوناگون جغرافیا با رشته‌های علمی و هم‌چنین عامل وحدت میان خود این شاخه‌ها، چیست؟ باید پاسخ داد که عنصر متمایزکننده و وحدت بخش در این میان «مکان» است؛ به عبارت دیگر، جغرافیا علم گسترده‌ای است که قلمرو آن پدیده‌های خاص نیست بلکه همه‌ی پدیده‌هاست، ولی این پدیده‌ها را در «مکان» مورد مطالعه قرار می‌دهد.

جغرافیا با نحوه‌ی پراکندگی پدیده‌ها سر و کار دارد و از دید مکانی نگاه می‌کند و به استدلال مکانی می‌پردازد؛ به همین دلیل - برای مثال - اگرچه جغرافیدان جمعیت از مطالعات علم جمعیت‌شناسی بهره می‌گیرد اما بیش از هر چیزی «جمعیت» برای وی نه به‌طور صرف بلکه در رابطه با مکان اهمیت دارد؛ این که چرا و چگونه جمعیت در یک ناحیه توزیع شده است و چه رابطه‌ای میان عناصر محیطی و عوامل جمعیتی وجود دارد؛ به عبارت دیگر، امروزه جغرافیدانان موضوعاتی بی‌شمار و متفاوتی را مطالعه می‌کنند اما در طرح کلی مطالعه‌ی آن‌ها اهمیت دادن به پراکندگی مکانی وجود دارد.

لذا می‌توان نتیجه‌گیری کرد که جغرافیا رشته‌ای است که به مطالعه‌ی سطح زمین به عنوان فضایی که مردم در آن جا زندگی می‌کنند، می‌پردازد. این رشته، تلفیقی از مطالعات مکان‌ها، جوامع، محیط‌ها و رابطه‌ی میان آن‌هاست. جغرافیا بررسی و تحقیق فرایندهای پویای فرهنگ‌ها، جوامع رفتارهای انسانی (جغرافیای انسانی) و چشم‌اندازهای طبیعی و فرایندهای محیطی (جغرافیای طبیعی) را ترویج می‌کند و این بررسی، فرایندهای طبیعی و اجتماعی را در چارچوب متن فضای اصلی مکان‌ها و نواحی قرار می‌دهد.

اصطلاح «فضا» می‌تواند دربرگیرنده‌ی وجه طبیعی و وجه انسانی زمین باشد. قلمرو فضای جغرافیایی در وسیع‌ترین معنای آن به گفته‌ی جغرافیدانان در برگیرنده‌ی قشر جامد زمین است؛ جایی که شرایط طبیعی، سازمان‌بندی زندگی اجتماعی را میسر می‌سازد. فضای جغرافیایی را باید نظامی تلقی کرد که در آن، عناصر طبیعی با عناصر وابسته به قلمرو محیط انسانی در سطح سیاره‌ی زمین در ارتباط قرار می‌گیرد. فضای جغرافیایی در عین حال سازمان یافته و به واحدها و مکان‌های مختلفی چون ناحیه، منطقه، شهر، روستا و ... تقسیم‌بندی شده است.

۱۰- اهمیت و ضرورت آموزش جغرافیا

با توجه به توضیحاتی که درباره‌ی ماهیت و دامنه‌ی دانش جغرافیا ارائه شد، می‌توان نتیجه گرفت که بسیاری از مسائل و موضوعاتی که انسان‌ها با آن مواجه‌اند، بُعد جغرافیایی دارد؛ به همین دلیل، این آموزش به صورت تلفیقی با مطالعات اجتماعی یا به صورت مستقل در همه‌ی کشورهای جهان صورت می‌گیرد. همه‌ی مردم در نقش‌های گوناگون اعم از دانش‌آموز، کارگر، کارمند، مصرف‌کننده و ... با آثار محیط (اعم از محیط مصنوعی و محیط طبیعی) بر زندگی روزمره‌شان، مواجه‌اند و به درک و فهم جغرافیایی نیاز دارند.

همان‌طور که قبلاً گفتیم، هدف نهایی مطالعات اجتماعی تربیت شهروند مطلوب است و شهروند مطلوب کسی است که دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی که لازم است افراد یک کشور دارا باشند، کسب کرده باشد. آموزش جغرافیا با توجه به توان و گستره‌ی زیاد و عمیقی که در این عرصه دارد، نقش مهمی را در تربیت شهروندی ایفا می‌کند و دانش‌آموزان با آموختن جغرافیا به آگاهی‌های علمی و مهارت‌های علمی بسیاری مجهز می‌شوند.